

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2000

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΤΕΜΙΑΔΟΥ

ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΛΑΘΟΥΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

‘Ο άνθρωπος, είτε ως υποκείμενο γνώσεως είτε ως υποκείμενο πράξεως, υπέχει τὸ ἐνδεχόμενο λάθους. Καὶ εἶναι τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ σπουδαιότατο γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Εὐλόγα πλεῖστοι φιλόσοφοι ἀρχαίῳθεν ἐπιχείρησαν τὴ νοητικὴ σύλληψη τοῦ λάθους¹. Δὲν ὑποτιμῶ τὴ συμβολὴ τους. Ἀλλὰ θὰ τολμήσω, χωρὶς ιδιαίτερη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν εἰδικὴ περὶ λάθους πραγματεία ἐνὸς ἢ πολλῶν, νὰ πραγματευθῶ συνοπτικὰ περὶ λάθους, ὅπως ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία μου πολλῶν ἐτῶν ἐπιτρέπει καὶ μὲ ὅποιες δυνατότητες ἀρύομαι ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου τοποθέτηση καὶ στὸ πεδίο τῆς γνωσιολογίας καὶ στὸ πεδίο τῆς πραξιολογίας.

Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ, ἐξ ἄλλου, νὰ μὴ ἐπεκταθῶ στὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος, ἂν καὶ βαρυσήμαντη, καταπιστεύσιμη ὅμως σὲ ἀρμοδιωτέρους μου. Καὶ δηλώνω ἐκ προοιμίου: Ὅσα θὰ ἐκθέσω, δὲν τὰ προβάλλω μὲ ἀξιώσεις δογματικῆς ἐπιβολῆς, ἀλλὰ μᾶλλον τὰ καταπιστεύομαι στὴν εὐθυκρισία σας ἢ καὶ στὴν εὐαισθησία σας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θ’ ἀποτελέσουν ἀφορμὴ γόνιμου διαλογισμοῦ.

1. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ ἀπορρίψεις τῆς ὅποιας θεωρίας τοῦ λάθους ὡς ἀνώφελης τουλάχιστον, ἀρχαίῳθεν ἤδη, ὅπως ἀπὸ τὸν Σέξτον Ἐμπειρικόν (*Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις* II 229-259) πάντων, καὶ στοὺς Νεώτερους Χρόνους ἀπὸ ἄλλους, ὅπως ὁ Ramus, ὁ Locke, ὁ Boole, ὁ Frege, καὶ οἱ πλεῖστοι ἐκπρόσωποι τῆς μαθηματικῆς λογικῆς. Γιὰ τὴν κατὰ Καρτέσιον ἔννοια τοῦ λάθους, βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφίας Ἐγκώμιον*, 1999, σ. 114-128.

* * *

Ἡ ἔκφραση «αὐτὸ εἶναι λάθος» προφέρεται εἴτε γράφεται πολὺ συχνὰ καὶ πολὺ ἄνετα. Ἡ λέξις «λάθος» φαίνεται νὰ ἔχει σημασίαν γνώριμην στοὺς πάντας. Ἐὰν ὅμως ζητηθεῖ ὁρισμὸς τῆς ἔννοιαις λάθος, τότε διαλύεται ἡ φαινόμενη αὐτονοησία τῆς, καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ ζητούμενος ὁρισμὸς καταδείχνεται δυσχερέστατη.

Ἡ προκείμενη δυσχέρεια ἐμφαίνεται καὶ στὴν ἀδυναμίαν τῆς γλώσσας νὰ ἐκφράσει μὲ κυριολεξίαν τὴν οὐσίαν τοῦ λάθους. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα πολιορκεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ λάθους μὲ λέξεις πολλὰς, κατὰ μεταφορικὴ χρῆσιν τους, ἀντίστοιχα πρὸς διαφορετικὰς νοητικὰς προσπελάσεις του.

Ἄς προσέξομε, τί ἀρχικὰ σημαίνουν τρεῖς λέξεις, δηλωτικὰς τῆς σπουδαίας αὐτῆς ἔννοιαις, συνώνυμες σχεδόν: πλάνη, σφάλμα, λάθος. Καὶ οἱ τρεῖς ὑποσημαίνουν ἀρνητικότητα, ἐλλειμματικότητα, καὶ προπάντων ἀπαξία. Ἡ λέξις «πλάνη», ἀπὸ τὸ ρῆμα «πλανῶμαι», στὰ νέα ἑλληνικὰ «περιπλανῶμαι», σημαίνει ἀρχικὰ μετακίνησιν ἀτελέσφορον, δηλαδή χωρὶς ἀνέυρεσιν καὶ προσέγγισιν τοῦ σκοπούμενου σημείου τοῦ χώρου. Ἡ λέξις «σφάλμα» ἔχει ρίζαν τὸ ρῆμα «σφάλλομαι», ὥστε ἀρχικὰ σημαίνει παραπάτημα ἢ καὶ πτώση. Ἡ λέξις «λάθος» προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα «λανθάνω», στὰ νέα ἑλληνικὰ «διαλανθάνω», ἄρα σημαίνει ἀρχικὰ «διαφεύγω τὴν ἀντίληψιν».

Καὶ ἰδοὺ μία διαφορὰ ἤδη τῆς λέξεως «λάθος» πρὸς τὰς λέξεις «πλάνη» καὶ «σφάλμα», κατὰ συνάρτησιν τῆς σημερινῆς καὶ τῆς ἀρχικῆς σημασίας τῆς καθ' ἑμῶς: Ἡ πλάνη καὶ τὸ σφάλμα ἔχουν ὑποκείμενον ἀναφορὰς τὴν ἀνθρώπινην συνείδησιν δηλαδή αὐτὴ πλανᾶται καὶ αὐτὴ σφάλλεται. Ἀντίστροφον, τὸ λάθος ἔχει ὑποκείμενον ἀναφορὰς ὅ,τι ἔπρεπε νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινην συνείδησιν, ἀλλὰ διέλαθε.

Οὕτε, λοιπόν, ἡ λέξις «λάθος» οὕτε ἡ λέξις «πλάνη» οὕτε ἡ λέξις «σφάλμα» ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ἀκέραιαν τὴν ἀπὸ αὐτὰς ἐκφραστέαν ἔννοιαν. Στοιχεῖο τῆς ἐκφραστέας ἔννοιαις εἶναι ἡ μὴ ἀπόκτησις ἀπὸ τῆς συνείδησιν νοήματος, εἴτε πλέγματος νοημάτων, ἀληθινοῦ εἴτε ὁρθοῦ, δηλαδή ἀντίστοιχου πρὸς τὸ γνωστὸν εἴτε πρακτικόν ἢ καὶ ἀπλῶς πρακτόν, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἡ παρείσδυσις κάπως στὴ συνείδησιν νοήματος, εἴτε πλέγματος νοημάτων, διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸ ἀληθινὸν εἴτε ὁρθόν. Τὸ δεύτερον στοιχεῖον δὲν σημαίνεται καθόλου ἀπὸ τὰς λέξεις «λάθος» καὶ «πλάνη» στὴν ἀρχικὴν σημασίαν τους, ἐνῶ ὑποσημαίνεται ἴσως ἀπὸ τὴν λέξιν «σφάλμα» στὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς, χωρὶς ὅμως νὰ σημαίνεται ἀπὸ αὐτὴν καὶ τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα. Μὲ τὰς λέξεις «λάθος» καὶ «πλάνη» τονίζεται ἡ ἀποτυχία τῆς συνει-

δήσεως να συλλάβει ό,τι επιδίωκε. Με τη λέξη «σφάλμα» τονίζεται ή αρνητική επίτευξη της συνειδήσεως, επισημαίνεται δηλαδή, ότι παρασύρθηκε ή συνείδηση, ώστε να συλλάβει κάτι άλλο σ'αν να ήταν ό,τι επιδίωκε. Οι δύο λέξεις «λάθος» και «πλάνη» υποδηλώνουν, αναφορικά προς τη γνώση, ότι ή συνείδηση παρέμεινε στην άγνοσία, ή λέξη «σφάλμα» υποδηλώνει, ότι ή συνείδηση απόκτησε αντι-γνώσια. Και αντίστοιχα ισχύουν αναφορικά προς την πράξη.

* * *

Παρά την έκφραστική αυτή ανεπάρκεια, οι τρεις λέξεις, «λάθος», «πλάνη», «σφάλμα», με τη φαινόμενη αυτονομία και πασιδηλία της σημερινής σημασίας τους, μαρτυρούν ότι ένυπάρχει ριζικά στη συνείδηση, έστω λογικά μη διαυγασμένο, κάτι καίριο για τη σύστασή της, πρόσφορο και αναγκαίο προς αποστασίωσή της από το έκαστοτε αποτυχημένο ένεργημά της και το έκγονό του νοηματικό περιεχόμενο της, ή και το απότοκό του αποτέλεσμα στην έξωσυνειδησιακή, χωροχρονική, πραγματικότητα. Και το κάτι αυτό είναι καίριο επίσης για τις επιδόσεις του ανθρώπου στη γνώση και στην πράξη, άρα και για την ύπαρξιακή μοίρα του.

Έξ άλλου, ή έννοια «λάθος» έχει πολλαπλά έξαρθεϊ ως βασικό συνειδησιακό στοιχείο, και προπάντων έχει προβληθεϊ ως συνειδησιακό αρνητικού χαρακτήρα βίωμα, προηγούμενο της θετικού χαρακτήρα έννοιας «αλήθεια», και υποκινητικό αντιθετικά για την πρόκυψή της². Συμμαρτυρεϊ έξ άλλου επιβλητικά ή έτυμολογία της ελληνικής λέξεως «αλήθεια», ιδιαίτερα στόν δωρικό τύπο της «άλάθεια»: λάθος και «α» στερητικό. Αλήθεια δηλαδή, σύμφωνα με την έτυμολογία της αυτή, σημαίνει «όχι λάθος».

Κάτι άλλο επίσης έχει τονισθεϊ για τη σχέση λάθους και αλήθειας: Κατ' αρχήν το συστατικό της αλήθειας νόημα είτε σύμπλεγμα νοημάτων είναι κάθε φορά μοναδικό, ένω τα συστατικά του λάθους νοήματα είτε πλέγματα νοημάτων είναι πολλαπλά. Veritas unica, error multiplex, είναι ή λατινική ρήση. 'Ο 'Αριστοτέλης ήδη έχει εκφράσει την ίδια γνώμη, αλλά πιό εύστοχα: «τό μὲν αμαρτάνειν πολλὰ χῶς... τό δὲ κατορθοῦν μοναχῶς»³, δηλαδή ένας μόνο τρόπος ύπάρχει κάθε φορά

2. Προβλ. V. Brochard, *De l'erreur*, σ. 214, Alain, *Minerve*, σ. 9 και *Vigiles de l'esprit*, σ. 34-35, G. Bachelard, *Formation de l'esprit scientifique*, σ. 242, Jean Wahl, *Traité de la métaphysique*, σ. 481.

3. 'Ηθικά Νικομάχεια 1106 b 28-31, όπου και ακολουθεϊ παραπομπή σε άγνώστου πηγής στίχο: «έσθλοι μὲν γάρ άπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί».

για να ἐπιτύχει ὁ ἄνθρωπος τὸ ζητούμενο καὶ στὴ γνώση καὶ στὴν πράξη, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλοὶ τρόποι γιὰ νὰ προβεῖ σὲ λάθος.

* * *

Ἰδίωμα τοῦ λάθους (ἢ πλάνης ἢ σφάλματος) εἶναι, ὅτι ἐπίγνωσή του δὲν συντρέχει μὲ τὴ διάπραξή του, δηλαδὴ ἀποκλείεται νὰ διαπραττεῖ κάποιος λάθος καὶ νὰ ἔχει ταυτόχρονα ἐπίγνωση ὅτι διαπραττεῖ λάθος. Μάλιστα, ἡ μὴ ἐπίγνωση τοῦ λάθους ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό του εἶναι στοιχεῖο συστατικὸ τοῦ λάθους. Δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο τοῦ λάθους πιστεύει στὴν ὀρθότητά ἢ ἀλήθειά τοῦ συστατικοῦ τοῦ λάθους, περιεχόμενου στὴ συνείδηση, νοήματος εἴτε πλέγματος νοημάτων. Ἐπίγνωση τοῦ λάθους ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενό του ἐπισυμβαίνει ἐνδεχόμενα ὕστερα μόνον ἀπὸ τὴ διάπραξή του. Συντρέχει ἐνδεχόμενα μὲ τὴ διάπραξη τοῦ λάθους ἐπίγνωσή του, ἢ μᾶλλον διάγνωσή του, ἀπὸ ἄλλο μόνον ὑποκείμενο.

Ὑπάρχει, ἐξ ἄλλου, τὸ λάθος καὶ οἶνει καθ' ἑαυτό, δηλαδὴ ἄσχετα πρὸς τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπίγνωσή του ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό του ἢ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἢ καὶ ταυτόχρονη διάγνωσή του ἀπὸ ἄλλο ὑποκείμενο. Δυνατότητες μάλιστα πρὸς τὸ α ἢ β λάθος ὑπάρχουν καὶ ἄσχετα πρὸς τὴ διάπραξή του. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, δηλαδὴ στὴ νοηματικὴ σύστασή του, ἐμφανίζει τὸ λάθος κάποια ὁμοιότητα πρὸς τὸ ψεῦδος. Καὶ τοῦ λάθους, δηλαδὴ, καὶ τοῦ ψεύδους ἡ νοηματικὴ σύσταση ἐνέχει διαφορὰ πάντοτε πρὸς τὸ γνωστέον ἢ πρακτέον ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου τους. Πέραν ὅμως τῆς ὁμοιότητος αὐτῆς, ψεῦδος καὶ λάθος διαφέρουν καίρια καὶ πολλαπλὰ μεταξύ τους. Εἶναι τὸ ψεῦδος ἐκούσιο, ἐνῶ τὸ λάθος εἶναι ἀκούσιο. Ἐχει λοιπὸν τὸ ὑποκείμενο τοῦ ψεύδους ἐπίγνωσή του καὶ ταυτόχρονα πρὸς τὴ διάπραξή του, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συμβαίνει στὸ ὑποκείμενο τοῦ λάθους. Προϋπόθεση τοῦ ψεύδους καὶ πεδίο γιὰ τὴ διάπραξή του εἶναι ἡ ἔκφραση πρὸς ἄλλη συνείδηση, κάτι ὅχι ἀναγκαῖον στὸ λάθος. Στοιχεῖο, λοιπὸν, τοῦ ψεύδους εἶναι ἡ δυαδικὴ ἀσυμφωνία, δηλαδὴ ὅχι μόνον τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, ὅπως συμβαίνει στὸ «λάθος», ἀλλὰ ἐπὶ πλέον καὶ τοῦ νοηματικοῦ περιεχομένου τῆς ἐκφράσεως πρὸς τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς συνειδήσεως τοῦ ὑποκειμένου του («ὅς χ' ἕτερον μὲν κεύθη ἐνὶ φρεσίν, ἄλλο δὲ εἴπῃ», ὅπως εἶναι ὁ περὶ ψεύδους στίχος τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὀμήρου, I 313). Καὶ ἡ δευτέρη αὐτὴ ἀσυμφωνία χαρακτηρίζει τὸ ψεῦδος, αὐτὴ καθ' ἑξοχὴν, καθὼς ἐπιφέρει καὶ τὴν ἠθικὴ ἀπαξίαν του.

* * *

Ἡ γνωσιακὴ λειτουργία τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ πραξιακὴ λειτουργία τῆς, παρὰ τὴν ὅποια συχνὰ διαπλοκὴ τους, διαφέρουν μεταξύ τους ριζικά, ἤδη στὸ ξεκίνημά τους, συνακόλουθα στὶς διαδοχικὲς φάσεις τους καὶ στὸ ἀποτέλεσμά τους, καθὼς ἄλλωστε ἡ μία ἔχει ἀξία τὴν ἀλήθεια, ἡ ἄλλη ἔχει ἀξία τὴν ὀρθότητα. Εἶναι ἀλλότροπο ἄρα τὸ λάθος στὴ γνώση ἀπὸ τὸ λάθος στὴν πράξη, παρὰ τὰ ὅποια κοινὰ στοιχεῖα μεταξύ τους.

Ἐχὼ ἀπὸ ἐτῶν ἐπισημάνει καὶ ἀναλύσει τὴν ιδιοσυστασία καὶ ιδιορρυθμία τοῦ πραξιακοῦ λογισμοῦ⁴, ριζικὰ διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν γνωσιακὸ λογισμό — κατὶ ἀγνοημένο εἶτε παραμελημένο καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ διάσημους φιλοσόφους.

Στὴν προσπάθεια, λοιπόν, νὰ χαράξω κάπως τὴν τοπογραφία τοῦ λάθους ἢ καὶ νὰ διερευνήσω τὴν προέλευσή του, θὰ ἔχω προϋπόθεση τὴν καίρια διάκριση γνωσιακοῦ λάθους καὶ πραξιακοῦ λάθους⁵.

Ἴδού, πολὺ σύντομα, ποιά εἶναι τὰ κοινὰ στοιχεῖα τους καὶ ποιά ἡ καίρια διαφορά τους.

Καὶ τὸ πραξιακὸ λάθος καὶ τὸ γνωσιακὸ λάθος ἐπιτελοῦνται μὲ νοησιακὴ ἐνέργεια τοῦ ὑποκειμένου τους, ἀλλὰ καὶ προκύπτουν μόνο ἐφόσον ὑπῆρξε ἀποτυχία τῆς νὰ συλλάβει τὸ ἀντικείμενό της, μάλιστα μὲ σύνδρομη παρεισθαγωγὴ στὴ συνείδηση νοήματος ἄλλου ἀπὸ τὸ σύστοιχο τοῦ ἀντικειμένου της. Πέραν ὅμως αὐτῶν, ἡ διαφορὰ μεταξύ γνωσιακοῦ λάθους καὶ πραξιακοῦ λάθους εἶναι καίρια. Τὸ γνωσιακὸ λάθος ἐνυπάρχει μόνο στὴ γνώση καὶ στὰ συστατικά της νοήματα, χωρὶς δηλαδὴ νὰ θίγει τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό της, ἐνῶ τὸ πραξιακὸ λάθος δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου του, ἀλλὰ κανονικὰ —ἐκτὸς δηλαδὴ ἂν ἔγκαιρα διαγνωσθεῖ καὶ δὲν ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴν «ἐκτέλεση» — ἐπιφέρει ἀλλαγὴ τῆς προκειμένης πραγματικότητας, καὶ ὅχι ὁμολογῇ πρὸς τὴν ἐπιδιωκόμενη, ἀποτελεῖ ἄρα ὥσει ἀντι-πραξία.

Ἐξ ἄλλου, ἡ νοησιακὴ ἐνέργεια, ὅποια ὑπάρχει καὶ στὴ γνώση καὶ στὴν πράξη, δὲν ἔχει κατ' ἀκρίβεια χαρακτηριστὰ πραξιακὰ, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς ἀπαραίτητη λειτουργικὴ σύνθεση διάνοιας καὶ βιοψυχορρησίας (διάνοιας καθὸ «νοησιακῆς», βιοψυχορ-

4. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, 1954 (2000²), σ. 19-31, *Μελετήματα Φιλοσοφίας* II, 1980, σ. 107-134.

5. Ἀποτελεῖ πρόβλημα ἰδιαιτέρο ἢ ἐνυπαρξία τυχὸν λαθῶν στὴν ποίηση, ἐννοημένη εὐρύτατα, δηλαδὴ μὲ συμπερίληψη καὶ τῆς λογοτεχνικῆς πεζογραφίας καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν. Δὲν θὰ τὸ πραγματευθῶ.

μησίας καθὸ «ἐνέργεια»), καὶ ἄλλωστε διαφορίζεται καίρια, ὥστε δηλαδὴ στὴ μὲν γνώση νὰ εἶναι ὄντο-λογικὴ εἴτε γενεσιο-λογικὴ ἢ καὶ ἀπλῶς ἐννοιο-λογικὴ, στὴ δὲ πράξη νὰ εἶναι παλίντροπη δεοντο-δυνατο-λογικὴ, μάλιστα μὲ ροπή τῆς πρὸ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἀποληκτικοῦ τῆς νοήματος⁶.

Ἡ ἐνυπαρξία ὅμως νοησιακῆς ἐνέργειας καὶ στὴ γνώση ἐπιμαρτυρεῖ τὸ πρωτεῖο κάπως τῆς πράξιακῆς λειτουργίας, ἐννοημένης εὐρύτατα, πρὸς τὴ γνωσιακὴ λειτουργία, δηλαδὴ πρὸς τὴ γνώση, ὅπως καὶ ὅσο κάθε φορὰ ἐπιτελεῖται, καὶ ὅχι πρὸς τὴ συντελεσμένη γνώση. Ἀλλὰ ἰσχύει καὶ τὸ ἀντίστροφο πρωτεῖο, καθὼς ἡ γνώση, καὶ ὑπὸ ἐπιτέλεση καὶ συντελεσμένη, ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ συντελεσμένη πράξη — ὅ,τι ἐπιβλητικὰ συμβαίνει μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας, ὡς γνώση τῶν πράξεων τῆς ἀνθρωπότητος.

* * *

Τὸ γνωσιακὸ λάθος ἐνδέχεται νὰ συμβεῖ καὶ νὰ ὑπάρχει σὲ διάφορες φάσεις τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας.

Ἡ ἀπλὴ ἀντίληψη ἑνὸς χωροχρονικοῦ γεγονότος ἢ πράγματος εἶναι ἡ πρώτη καὶ θαυμαστὴ ἐπίτευξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Μὲ τὴν ἐπιτέλεσίν της ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ὑπερβαίνει τὴν ὑποκειμενικὴ τῆς ὑπόστασι καὶ συλλαμβάνει κάτι ἐξω ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἀποκτάει γνήσια παράστασή του μέσα της.

Μὲ τὴν ἀπλὴ ἀντίληψη γεγονότος ἢ πράγματος, ὅταν ἡ πρωτοβάθμια αὐτὴ γνωσιακὴ ἐνέργεια ἐπιτελεῖται γιὰ πρώτη φορὰ, συντελεῖται νοηματοδοσία ἢ καὶ ὀνοματοθεσία, δηλαδὴ τὸ ἀντικείμενό της γεγονὸς ἢ πρᾶγμα περιβάλλεται μὲ νόημα παραστατικὸ τοῦ ἢ καὶ μὲ ὄνομα ἐπισημαντικὸ του⁷. Θαυμαστὸ εἶναι καὶ μὴ ἀκέραια ἐξηγήσιμο τὸ πρωτεῖο αὐτὸ ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

Ἐπὶ πλέον, ἡ συντελεσμένη νοηματοδοσία δὲν ὑπάρχει μόνο στὴ χρονικὴ στιγμή τῆς πρώτης παρουσίας τοῦ πράγματος καὶ ἀρχικῆς ἀντιλήψεώς του, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται πέραν τῆς χρονικῆς αὐτῆς στιγμῆς, δηλαδὴ ἐξακολουθεῖ νὰ διακατέχει τὸ ἴδιο αὐτὸ πρᾶγμα καὶ σὲ ὅποια ἐπόμενη παρουσία του, μάλιστα — ὅ,τι σημαντικώτερο — διακατέχει καὶ ὅποιο ἄλλο πρᾶγμα ἔχει τὶς ἴδιες μὲ αὐτὸ κύριες ιδιότητες.

Ἄς ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐξηγήσουμε κάπως τὴν ἐπέκταση τῆς νοηματοδοσίας, τῆς συνυφασμένης μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

6. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 24-31.

7. Ἐκφραστικώτατος εἶναι ὁ στίχος τοῦ Παρμενίδου (B 19.3): «τοῖς δ' ὄνομ' ἀνθρώποι κατέθεντ' ἐπίσημον ἑκάστω».

Τὸ πράγμα, τὸ ἀντιληπτὸ γιὰ πρώτη φορὰ καὶ νοηματοδοτημένο πρωτεϊκᾶ ὡς δένδρο π.χ., προικίζει τὴ συνείδηση μὲ τὴν ἔννοια «δένδρο» καὶ ἡ πρωτόπλαστη αὐτὴ ἔννοια μένει θησαυρισμένη στὴ μνήμη, δηλαδὴ ἐνυπάρχει ἐκεῖ ἑτοιμὴ νὰ λειτουργήσῃ γνωσιακᾶ. Ἐφεξῆς, λοιπόν, ἡ διάνοια, μὲ συνδρομὴ τῆς μνήμης, δηλαδὴ ὀδηγημένη ἢ καὶ ὑποκινημένη ἀπὸ τὴ θησαυρισμένη στὴ μνήμη ἔννοια δένδρο, ἀναγνωρίζει κάθε φορὰ ὡς δένδρο καὶ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο πρωτοαντιληπτὸ πράγμα, καὶ ὅποιο ἄλλο πράγμα ἔχει τὶς ἴδιες κύριες ιδιότητες, ὥστε καὶ αὐτὸ νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ ἐπίσης ὡς δένδρο.

Ἐξ ἄλλου, ἄξιο θαυμασμοῦ καὶ μὴ ἐξηγήσιμο ἀκέραια εἶναι καὶ ὅτι ἀντίληψη καὶ νοηματοδοσία παρόμοια τοῦ ἴδιου πράγματος συντελεῖται ἀπὸ τὴ συνείδηση ὅχι ἐνὸς μόνον, ἀλλὰ πολλῶν ἀνθρώπων, ἢ καὶ τοῦ συνόλου τῶν κάπως ὥριμων ἀνθρώπων, ὥστε ἡ ἔννοια δένδρο π.χ. νὰ εἶναι κτῆμα τῆς μνήμης, καὶ ἄρα γνωσιακὸ ἐργαλεῖο ἐπίσης, ὅχι ἐνὸς μόνου, ἀλλὰ πολλῶν ἀνθρώπων, ἢ καὶ τοῦ συνόλου τῶν κάπως ὥριμων ἀνθρώπων — κάτι σπουδαιότατο γιὰ τὴ συνεννόηση ὥστε καὶ τὴ συνεργασία μεταξὺ τους, καὶ ἄρα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Ἦταν κατὰ Αἰσχύλον κοσμο-ιστορικὸ ἔργο τοῦ Προμηθέως, συμβόλου τοῦ Πνεύματος, ἡ παροχὴ στὶς αἰσθήσεις τῶν ἀνθρώπων ἀντιληπτικῆς τῶν πραγμάτων ικανότητος, ἐνταγμένη ἐξ ἄλλου στὴν ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀναγωγὴ τῶν πρὶν ἀνοημόνων καὶ ἀφρόνων ἀνθρώπων στὴ νοημοσύνη καὶ στὴ φρόνηση: «ὥς σφας νηπίους ὄντας τὸ πρὶν ἔνους ἔθηκα καὶ φρενῶν ἐπηβόλους», «οἱ πρῶτα μὲν βλέποντες ἔβλεπον μάτην, κλύοντες οὐκ ἤκουον» (*Προμηθεὺς Δεσμώτης*, 443-444, 447-448)⁸. Ὁ Πλάτων ἐπίσης διδάσκει, ὅτι καὶ ἡ ἀπλή ἀντίληψη κατορθώνεται ἀπὸ τὴν ψυχὴ ἐνιαία, διαμέσου τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων (*Θεαίτητος*, 184c, 185e). Ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁ Ἐμπεδοκλῆς δίδασκε παρόμοια, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὴν ἐρμηνεία μου τῶν ἀποσπασμάτων B3 καὶ B133⁹. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Kant ὑπαγόρευε: das Ich denke muss alle meine Vorstellungen begleiten können.

* * *

Καὶ ἤδη τὸ ἐρώτημα: Στὴν πρώτη φάση τῆς πρωτοβάθμιας γνωσιακῆς λειτουργίας ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο ἤδη λάθους;

Ἄς ὑπομνησθεῖ, ὅτι συλλειτουργοῦν στὴν πρωτεϊκὴ ἀντίληψη καὶ νοηματοδότηση τῶν πραγμάτων, ἔστω μὲ συνέργεια τῶν αἰσθήσεων, ἡ διαισθητικὴ φαντα-

8. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλολογίας καὶ Φιλοσοφίας*, 1998, σ. 31-32.

9. Βλ. ὅπ. ἀν., σ. 52-60.

σία, ἐλευθέρη καὶ δεινὴ πρωτουργός, καὶ ἡ ἀκόλουθός της μνήμη, θησαυρίστρια ἐννοιῶν καὶ γεφυρώτρια στιγμῶν τοῦ χρόνου ἢ καὶ ἀφετηρία γιὰ τὶς ἄλλες φάσεις τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας.

Ἡ μνήμη, λοιπόν, στὴν ὁλόπρωτη αὐτὴ φάση τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας εἶναι μόνον θησαυρίστρια ἐννοιῶν («σωτηρίαν αἰσθήσεων» τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Πλάτων, Φίλητος 34a), καὶ δὲν μετέχει ἀκόμη σὲ περαιτέρω γνωσιακὴ ἐνέργεια, ἄρα καὶ δὲν ὑπέχει μᾶλλον τὸ ἐνδεχόμενο λάθους. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἴσως τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ καὶ τότε ἤδη, ἀπὸ φθορὰ τότε ἤδη τοῦ σωματικοῦ ὀργάνου τῆς μνήμης.

Ὑπάρχει ἄραγε παρόμοιο ἐνδεχόμενο καὶ γιὰ τὶς αἰσθήσεις; Ἴσως ναί, ἀλλὰ οἱ περιπτώσεις εἶναι παθολογικές, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχες περιπτώσεις τῆς μνήμης.

Ἡ διαισθητικὴ φαντασία ὑπέχει ἄραγε, ὡς πρωτεῖκὴ νοηματοδότρια, τὸ ἐνδεχόμενο λάθους; Ἐλλοχεύει δηλαδὴ τὸ ἐνδεχόμενο λάθους καὶ στὴν ἀρχίπρωτη αὐτὴ χαομαχία τοῦ πνεύματος, ὅπως εἶναι ἡ ἀρχικὴ ἀντίληψη καὶ νοηματοδότηση τῶν πραγμάτων καὶ γεγονότων; — Ἀναμφίβολα, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ διαισθητικὴ φαντασία¹⁰ τὸ αἴτημα νὰ συλλαμβάνει τὸ ἐκάστοτε ἀντικείμενό της πράγμα ἢ γεγονὸς καθὼς εἶναι καθ' ἑαυτό¹¹. Δὲν ὑπάρχει ὅμως γνωσιακὴ ἐνέργεια πηγῆς ἄλλης, πρόσφορὴ νὰ ἐπιτύχει ὀρθότερα μὲ κάποιον τρόπο τὴν πρωτεῖκὴ σύλληψη πραγμάτων ἢ γεγονότων. Ἀρα, ἡ πρωτεῖκὴ γνωσιακὴ ἐνέργεια τῆς διαισθητικῆς φαντασίας δὲν ὑπέχει τὸ ἐνδεχόμενο καταλογισμοῦ λάθους στὴν ἀπὸ αὐτὴν ἐπιτελούμενη ἀρχικὴ ἀντίληψη καὶ νοηματοδοσία. Θὰ ὑπεῖχε ἡ διαισθητικὴ φαντασία τέτοιο ἐνδεχόμενο, ἂν ἦταν δυνατόν ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερβεῖ τὰ ὅρια τῆς νοημοσύνης του, κάτι ὅμως ἀδύνατο πάντοτε.

Ἐξ ἄλλου, ἀδύνατο παραμένει γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ν' ἀπαρνηθεῖ ριζικὰ τὴ νοημοσύνη του, σὰν νὰ εἶναι ἤδη αὐτὴ γέννημα ἐνὸς τεράστιου λάθους, διαταρακτικοῦ τῆς εὐταξίας τοῦ σύμπαντος, σύμφωνα καὶ μὲ ὑπαινιγμὸ τοῦ Αἰσχύλου. Στὴν τραγωδίᾳ τοῦ *Προμηθεὺς Δεσμώτης*, ὑπενθυμίζω, ἡ νοημοσύνη χαρακτηρίζεται ὡς προνόμιο τῶν θεῶν καὶ ἡ παροχὴ της ἀπὸ τὸν Προμηθεά στοὺς ἀνθρώπους καταγγέλλεται ὡς ὑπέρτατη ἀνομία, διαταρακτικὴ τῆς εὐταξίας τοῦ σύμπαντος, καὶ προβάλλεται ὡς αἰτία γιὰ τὴ φρικτὴ κατὰδίκη τοῦ «φιλανθρώπου» Τιτάνος. Ἡ ἐναντίον

10. Βλ. C. Castoriadis, *L'institution imaginaire de la société*, 1975, σ. 117. κ.ἐπ., σ. 474 κ.ἐπ., Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφίας Ἐργώμιον*, 1999, σ. 134 κ.ἐπ.

11. Βλ. Πλάτωνος Ἐπιστολὴ Ζ 342a - 342d, *Φαῖδων* 75cd, 78cd, 83b, 100c, *Πολιτεία* 507bc. Ἑρμηνεία τοῦ κείριου αὐτοῦ χωρίου τῆς Ἐπιστολῆς Ζ', βλ. εἰς Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ Διαλεκτικὴ*, 1990, σ. 20-21.

του κατηγορία είναι ακριβώς, ότι «συλῶν» (83) χορήγησε «θεῶν γέρα» (82) σὲ πλάσματα θνητά, κάτι «καιροῦ πέρα» (507) καὶ «πέρα δίκης» (30).

Ἄν ὅμως ὁ Ζεὺς, σύμφωνα μὲ τὴ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο ἐρμηνεῖα τοῦ μύθου τοῦ Προμηθέως¹², ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξαπολύει τέτοια κατηγορία, ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ προβεῖ σὲ κάτι παρόμοιο, καθὼς ἡ νοημοσύνη του ἀποτελεῖ προϋπόθεση καὶ γιὰ τὴν ἀπάρνησή της, δηλαδὴ ἀναπόδραστα ὁ ἄνθρωπος ἀσκεῖ τὴ νοημοσύνη του, καὶ ὅταν ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν ἀπαρνηθεῖ. Ἀδιάφρεκτος κύκλος εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ νοημοσύνη.

Τὸ ἐνδεχόμενο λάθους ὑπάρχει σὲ φάση τῆς πρωτοβάθμιας γνωσιακῆς λειτουργίας, ὕστερη ὅμως τῆς πρωτεϊκῆς: ὅταν ὁ ἄνθρωπος, ὁ προικισμένος ἤδη μὲ κάποιες ἔννοιες πραγμάτων καὶ γεγονότων, βλέπει ἢ ἀκούει κάτι, ἀλλὰ ἡ ἐπακόλουθη τῆς θέας ἢ τοῦ ἀκούσματος ἐντύπωσή του γιὰ ὅ,τι βλέπει ἢ ἀκούει δὲν ἀποτελεῖ ἀντίληψη τοῦ προκειμένου αὐτοῦ πράγματος ἢ γεγονότος. Ἀναγνωρίζει π.χ. ὁ ἄνθρωπος κάτι, ἀντικείμενο τῆς θέας του, ὡς δένδρο, ἐνῶ αὐτὸ δὲν εἶναι δένδρο. Τότε, δηλαδὴ, μιὰ ἔννοια, θησαυρισμένη στὴ μνήμη, κινητοποιεῖται ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ὁράσεως¹³ ἢ τῆς ἀκοῆς καὶ παρακαλύπτει κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πράγμα, τὸ σύστοιχο τῆς ἔννοιας αὐτῆς, δημιουργημένης μὲ τὴν πρωτεϊκὴ ἀντίληψη καὶ νοηματοδότησή του.

Αἷτια πιθανὰ τῶν λαθῶν στὴν ὕστερη αὐτὴ φάση τῆς πρωτοβάθμιας γνωσιακῆς λειτουργίας εἶναι τὰ ἑξῆς: τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ὑπῆρξαν ἐλαττωματικά, εἴτε γιατί βρισκόταν σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τὸ ἀντικείμενο τῆς ὁράσεως ἢ τῆς ἀκοῆς, εἴτε γιατί συνέβη δυσλειτουργία τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ὀφειλομένη σὲ φθορὰ τῶν ὑλικῶν στοιχείων τους ἢ καὶ σὲ λήψη βλαπτικῶν ποτῶν ἢ φαρμάκων· συνέβη δυσλειτουργία τῆς μνήμης, ὀφειλόμενη σὲ φθορὰ τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ ὀργάνου της εἴτε σὲ ἀλλοίωση τῆς θησαυρισμένης ἔννοιας ἢ καὶ μείωση ἀπλῶς τῆς ἐνέργειάς της μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου εἴτε σὲ παρεμβάσεις ἐπιθυμιῶν εἴτε συναισθημάτων, συσσωρευμένων στὴ μνήμη γύρω ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνασυρτέας ἔννοιας. — Σὲ ἀνθρώπους μάλιστα μεγάλης ἡλικίας τὰ λάθη τοῦ εἶδους αὐτοῦ εἶναι πολὺ συχνά, καθὼς συμβαίνει σὲ αὐτοὺς πολὺ συχνὰ δυσλειτουργία τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἀπὸ φθορὰ τῶν ὑλικῶν στοιχείων τους, καὶ προπάντων σοβαρὰ μειωμένη λειτουργία τῆς μνήμης ὡς πρὸς τὴν ἀναπόληση τῆς κάθε φορὰ πρόσφορης ἔννοιας, καὶ ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴν κατοχὴ σὲ κατάσταση

12. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας* III, 1982, σ. 34.

13. Πρβλ. Πλάτωνος *Φίληβος* 38c-39a.

ἐνάρχειας πρόσφατα θησαυρισμένων σ' αὐτὴν ἐννοιῶν καὶ τὴν ἐτοιμότητα γιὰ τὴν ἀναπόλησίν τους.

Συμβάλλει, ἐξ ἄλλου, γιὰ τὴν ἐπέλευση τῶν λαθῶν τοῦ εἵδους αὐτοῦ ἡ κάποια ὑπαρξὴ ὁμοιότητος μεταξὺ τοῦ ἀρχῆθεν ἀντιληπτοῦ καὶ νοηματοδοτημένου πράγμα-τος ἢ γεγονότος, ἀφορμῆς καὶ ἀντικειμένου τῆς θησαυρισμένης στὴ μνήμη σύστοι-χης ἔννοιας, καὶ τοῦ ἤδη ἀντικειμένου παρατηρήσεως καὶ ἀντιληπτέου πράγματος ἢ γεγονότος. Ὁ Πλάτων ἐπισήμανε, σὲ ἄλλη συνάρτηση, εὐρύτερη: «Τὸν δὲ ἀσφαλῆ δεῖ πάντων μάλιστα περὶ τὰς ὁμοιότητας ἀεὶ ποιεῖσθαι τὴν φυλακὴν» (Σοφιστής, 231a). Συνηθίζεται ὁ χαρακτηρισμὸς ὁρισμένων ἀπὸ τὰ λάθη τοῦ εἵδους αὐτοῦ ὡς ἀπότοκων «ἀπροσεξίας», δηλαδὴ χαλαρῆς προσπάθειας πρὸς ἀντίληψη, ὥστε νὰ μὴ λειτουργοῦν μὲ τὴν ἀναγκαίαν ἔνταση τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἢ καὶ ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου εἴτε ἀπὸ βιασύνῃ του εἴτε ἀπὸ κόπωσίν του εἴτε ἀπὸ ἑλλειψὴ γνω-σιακοῦ σὲ βαθμὸ ἐπάρκειας ἐνδιαφέροντος.

* * *

Τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ λάθους ὑπάρχει κατ' ἐξοχὴν πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀντίληψη πραγμάτων ἢ γεγονότων, δηλαδὴ στὴ δευτεροβάθμια γνωσιακὴ λειτουργία, ὅπου ἡ συνείδηση προβαίνει στὴ διασύνδεση νοημάτων, περιεχόμενων σ' αὐτήν, ἢ στὴν ἀναζήτησιν ἄλλων νοημάτων πρὸς διασύνδεσίν τους μὲ νοήματα περιεχόμενα ἤδη σ' αὐτήν. Κλασσικὸ εἶδος τέτοιου λάθους εἶναι ὅ,τι σημαίνεται μὲ τὴν ἔκφραση *error est in iudicio* («ἡ πλάνη εἶναι στὴν κρίση»). Φέρεται ἡ κρίση ὡς τὸ λογικὸ πεδίο τοῦ λάθους. Δηλαδὴ, ὅποτε κρίνομε, καὶ ἄρα ἐπιχειροῦμε διασύνδεση ἐννοιῶν, ὑπέχομε τὸν κίνδυνον τοῦ λάθους.

Ἡ δευτεροβάθμια ὅμως γνωσιακὴ λειτουργία περιλαμβάνει ὅχι μόνον κρί-σεις, ἀλλὰ καὶ συλλογισμούς, καθὼς καὶ τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις τους, ὅπως εἶναι οἱ ὅποιες, οἰονεὶ αὐτόθετες, λογικὲς ἀρχές, οἱ ἀφετηριακὲς τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν, ἢ καὶ οἱ κανόνες διεξαγωγῆς τῶν συλλογισμῶν. Ἐπὶ πλεόν, ἡ δευτεροβάθμια γνωσιακὴ λειτουργία περιλαμβάνει καὶ τὶς προκλητικὲς τῶν κρίσεων ἐρωτήσεις, τὴν ἰδιαίτερα δυναμικὴ αὐτὴ φάση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἄρα καὶ τὰ πειράματα φυσικοεπιστημονικῆς ἔρευνας, τὶς διεργασμένους αὐτὲς ἐρωτήσεις πρὸς τὴ Φύσιν μὲ χρῆση καὶ ὕλικῶν δυνάμεων, ἐπαγόμενην γι' αὐτὰ καὶ πραξιακὸν χαρακτήρα παρὰ τὸν ὑπηρετικὸ τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας προορισμό τους, καὶ προπάντων συνεπαγόμενῃ καὶ μὴ ἀμελητέᾳ ἐπικινδυνότητᾳ¹⁴.

14. Βλ. ὡς πρὸς αὐτὸ Κ. Δεσποτοπούλου, *Ἐπίμαχοι θεσμοὶ καὶ ἄλλα θέματα* 1987, σ. 22-26.

Ἐνδεχόμενο λάθους, ἄρα, στὴ δευτεροβάθμια γνωσιακὴ λειτουργία ὑπάρχει ὅχι μόνο in iudicio, δηλαδή ὅχι μόνο ἐφόσον ἐπιτελοῦμε κρίσεις, ἢ ἔστω καὶ συλλογισμούς, ὡς συνθέσεις κρίσεων.

Ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο λάθους, καὶ ὅταν ἀπλῶς θέτομε ὅποιες ἐρωτήσεις ἤδη. Περίφημος εἶναι γιὰ τοὺς παλαιοὺς νομικοὺς ὁ χαρακτηρισμὸς quaestio domitiana γιὰ ἐρωτήσεις λανθασμένες σὲ βαθμὸ ἐξοργιστικῆς ἀνοησίας.

Ἡ γνωσιακὴ ἐρώτηση ἀναβλύζει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς πηγαία ἔφραση γιὰ κάλυψη μέσα της κάποιου γνωσιακοῦ κενοῦ¹⁵, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ διασύνδεση νοημάτων, προσωρινὴ καὶ αὐτο-αμφισβητούμενη, συνοδευμένη μὲ τὴν αἴτηση γιὰ ὀριστικοποίησίν της ἢ ἀπόρριψή της, εἴτε ἀπὸ μιὰ διασύνδεση νοημάτων, μὴ προσωρινή, ἀλλὰ ἐλλειπτική, συνοδευμένη μὲ τὴν αἴτηση γιὰ συμπλήρωση τοῦ ἐλλείμματος. Αὕτη εἶναι ἡ ἐρώτηση, ἐνταγμένη στὴν δευτεροβάθμια γνωσιακὴ λειτουργία, καὶ διαφέρει, σὲ βαθμὸ κρίσιμο, ἀπὸ ἀντίστοιχη πνευματικὴ ἐνέργεια στὴν πρωτοβάθμια γνωσιακὴ λειτουργία, τὴ γνώριμη ὡς ἀπλὴ ἀπορία μᾶλλον καὶ ὅχι ἀκόμη ὡς ἐρώτηση —πρὶν τουλάχιστον ὑπάρξει ἔκφρασή της, ὅποτε ὅμως καὶ πάλιν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀναπτυγμένη ἐρώτηση, τὴν ἐνταγμένη στὴ δευτεροβάθμια γνωσιακὴ λειτουργία πάντοτε.

Λάθος, λοιπόν, στὴν ἐρώτηση ἐνυπάρχει, ὅταν αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ διασύνδεση νοημάτων, δίχως δεκτικότητα γιὰ ὀριστικὴ σύνδεσή τους, ὥστε μήτε ὑπὸ ἀμφισβήτηση καὶ προσωρινὰ συνδετέων μεταξὺ τους, εἴτε ἀπὸ ἐλλειπτικὴ διασύνδεση νοημάτων, ἀπρόσφορη νὰ ἐπιφέρει πλήρωση τοῦ προβλημένου ἐλλείμματος.

Ἐξ ἄλλου, συνέπεια τοῦ λάθους στὴν ἐρώτηση εἶναι ἡ μάταιη γνωσιακὴ προσπάθεια πρὸς ἀπαντητικὴ της κρίση ὀρθή, καὶ ἡ σύνδρομή της ἀπώλεια χρόνου καὶ δυνάμεων, ἢ καὶ ὁ παρασυρμὸς πρὸς λανθασμένη κρίση, ἀφετηρία ἐφεξῆς καὶ γιὰ περαιτέρω λανθασμένες κρίσεις εἴτε ἄγονες ἀπλῶς νοησιακὲς προσπάθειες.

Παρόμοια συνέπεια ἔχει, ἂν εἶναι τυχὸν ἐσφαλμένο διαρθρωμένο —ἔχει μάλιστα καὶ αὐξημένης σπουδαιότητος παρασυνέπειες— κάθε πείραμα ἐπιστημονικόν, πηγὴ δελεαστικῆς ἄλλωστε ἀληθοφάνειας πορισμάτων. Καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐσφαλμένη διάρθρωση τῶν ἐπιστημονικῶν πειραμάτων, καθὼς σκοπὸς τους συχνὰ εἶναι ἡ ἐπαλήθευση μιᾶς ἤδη προδιαπλασμένης κάπως θεωρίας, καὶ ἄρα εἶναι πολὺ

15. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας* II, 1980, σ. 119-122.

πιθανός ό κατά προκατάληψη από τὰ νοηματικά στοιχεία της πρὸς ἐπαλήθευσή της ἐπηρεασμός τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ δοκιμαστικοῦ της πειράματος¹⁶.

Πρὶν ἀπὸ μερικοὺς αἰῶνες, ἡ φυσικο-επιστημονικὴ ἔρευνα εἶχε ὡς ἔρεισμα τὰ δεδομένα ὅχι πειραμάτων, ἀλλὰ παρατηρήσεων τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὅπως αὐτὰ προσφέρονταν καθαρὰ στὴν αὐτοδυναμία τους, καὶ παρέμεναν ἄρα μάρτυρες αὐθεντικοὶ τῶν πραγματικῶν στοιχείων καὶ μεταβολῶν στὴ Φύση. Τὰ δεδομένα τῶν παρατηρήσεων ἴσχυαν γνήσια ὡς ἐμπνευστικά μηνύματα πρὸς δημιουργία ἐπιστημονικῶν θεωρημάτων καὶ ὡς κριτήρια στερεὰ γιὰ τὴ βάσανό τους. Ὁ Pascal στὰ δεδομένα τῶν παρατηρήσεων ἀναφερόταν, μὲ τὴν ἐπισήμανσή του ὅτι μιὰ ἐπιστημονικὴ ὑπόθεση δὲν κατοχυρώνεται ὀριστικά, ὅσα φαινόμενα καὶ ἂν τὴν ἐπαληθεύουν, ἐνῶ διαψεύδεται ὀριστικά, ἔστω καὶ ἂν ἓνα μόνο φαινόμενο βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτήν. Καὶ δὲν γνώριζε ὁ Pascal, ὅτι ὁ Παρμενίδης εἴκοσι δύο αἰῶνες πρὶν εἶχε ἤδη ἐκφράσει τὴν ἴδια γνώμη στὸ Προοίμιο τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου του, μὲ τὴν δυσερμήνευτη ρήση του «ὡς τὰ δοκοῦντα/χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντός πάντα περῶντα», ὅπως τὴν ἐρμήνευσα τουλάχιστον μὲ Ἀνακοίνωσή μου ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν 9 Μαρτίου 1989¹⁷.

Οἱ ἀφετηριακὲς ἢ καὶ λογικὰ θεμελιωτικὲς τῶν κρίσεων, ἄρα καὶ τῶν συλλογισμῶν, οἰονεὶ αὐτόθετες ἀρχές, εἴτε ὀνομάζονται ἀξιώματα εἴτε σημαίνονται μὲ ἄλλα ὀνόματα, προσδιορίζουν, ὑπενθυμίζω, καίρια τίς δυνατότητες ἐπιτεύξεων τοῦ ἐπιστημονικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ. Ἄρα, τὸ λάθος τυχὸν σ' αὐτὲς ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα, ὡς κρίσιμο γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ἀξία τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ θέση, ὅμως, δηλαδὴ ἐπινόηση εἴτε ἀνακάλυψη, τῶν ὡς «αὐτόδηλων» ἀποδέξιμων ἀρχῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἢ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, κατόρθωμα τῆς διαισθητικῆς φαντασίας μεγαλοφυοῦς ἐπιστήμονος ἢ φιλοσόφου, εἶναι δυνατόν ν' ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὴν λάθος; Καὶ πῶς θὰ ἦταν διαγνώσιμο τέτοιο, καὶ πελῶριο στὶς συνέπειές του, λάθος; —Γιὰ τὸ ζήτημα λοιπὸν αὐτὸ ἀνάλογα ἰσχύουν, ἂν καὶ ὅχι μόνον, ὅσα ἰσχύουν ὡς πρὸς τὴν πρωτεϊκὴ νοηματοδότηση πραγμάτων καὶ γεγονότων. Ἡ διαισθητικὴ φαντασία τῆς μεγαλοφυίας εἶναι ὑπέρτατη καὶ ἀνυπέρβατη ἐπινοήτρια εἴτε ἀνακαλύπτρια νοητῶν ὄντων εἴτε συναρτήσεών τους. Ἄρα οἱ προβλημένες ἀπὸ αὐτὴν «αὐτόδηλες» ἀρχές δὲν προσφέρονται πρὸς ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους των, ὅπως

16. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Περὶ προσώπων καὶ θεσμῶν*, 2000, σ. 239-240.

17. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλολογίας καὶ Φιλοσοφίας*, 1998, σ. 37-48.

και δὲν χρειάζονται υπεράσπιση μὲ λογικά ἐπειχειρήματα, οὔτε καὶ ἐφικτὴ ἐξ ἄλλου. Ἡ ἀξία τους γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία βεβαιώνεται καὶ βαθμολογεῖται ἀπὸ τὴ συμβολή τους πρὸς παραγωγικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἢ τοῦ φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ. Τὸ πολὺ, ἐνδέχεται ὀρισμένη «αὐτόδηλη» ἀρχή, τοῦ ἐπιστημονικοῦ λογισμοῦ ἰδιαίτερα, νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὄχι μοναδικὴ στὸ κῦρος της, δηλαδὴ ὡς μὴ ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὴ διαισθητικὴ φαντασία μεγαλοφυοῦς ἐπιστήμονος πάντοτε νὰ θέσει καὶ ἄλλη «αὐτόδηλη» ἀρχὴ ἐπιστημονικοῦ λογισμοῦ. Λάθος λοιπόν, κατὰ κυριολεξίαν ἐνδέχεται νὰ ὑπάρξει ὄχι ὡς πρὸς τὶς γνήσιες «αὐτόδηλες» ἀρχές τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἢ φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ, ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὶς ἄγονες γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία δῆθεν «αὐτόδηλες» ἀρχές. Ἡ διαπίστωση τῆς ἀπαξίας τους εἶναι καὶ αὐτὴ ἔργο τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς κριτικῆς ἐπιστημολογίας.

Ὁ κίνδυνος λάθους ὑφέρπει κατ' ἐξοχὴν στὶς κρίσεις καὶ στοὺς συλλογισμοὺς ὅπως καὶ υπερτονίζεται μὲ τὴ ρήση *error est in iudicio*. Μὲ τὶς κρίσεις καὶ τοὺς συλλογισμοὺς ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος νὰ διατάξει κατὰ γνωσιακὰ γόνιμο τρόπο τὰ συστατικὰ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνωσιακῆς προσπάθειάς του ἀδιάτακτα νοήματα, εἴτε ἀντιστοιχοῦν σὲ κάτι χωροχρονικὸ εἴτε ὄχι.

Οἱ κρίσεις καὶ οἱ συλλογισμοί, ἐπιτεύξεις καὶ φάσεις τοῦ ἀρχαίῳθεν ὀνομαζόμενου Λόγου εἴτε λογισμοῦ, ἀποτελοῦν τὴν κατ' ἐξοχὴν υπεύθυνη λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, αὐτοδιακίνητη καὶ αὐτο-ελεγκτικὴ, ἐνδοξά καὶ γόνιμα ὑπερηλικὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, στὶς νηφάλεις ἰδιαίτερα προβάσεις τους. Αὐτὴν καταπιστευόταν ὁ Παρμενίδης, ὅταν παρότρυνε «κρῖναι δὲ λόγῳ πολύδηριν ἔλεγχον». Αὐτὴν ἐπιζητοῦσε ὁ Σωκράτης, ὅταν ἀπαιτοῦσε «λόγον διδόναι». Σ' αὐτὴν ἀναφερόταν ὁ Ἰπποκράτης, μὲ τὴ ρήση του «ἐγγύς... τοῦ ἀτρεκεστάτου δύνασθαι ἤκειν λογισμῷ ἐκ πολλῆς ἀγνωσίης» (*Περὶ τῆς ἀρχαίης Ἱητρικῆς*, 44 Η 5. Πρβλ. 45 Η 16-17). Αὐτὴν ἐξῆρε ὁ Πλάτων σὲ πλεῖστα χωρία τῶν ἔργων του. Ὡς θυμηθοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὸν ὕστερο Πλάτωνα ὁ φιλόσοφος ὀρίζεται ὡς «τῇ τοῦ ὄντος αἰεὶ διὰ λογισμῶν προσκείμενος ιδέα» (*Σοφιστής*, 254a 8), καὶ σὲ ἄλλη συνάρτηση προϋποτίθεται «φρονῶν ἄνθρωπος..., λόγον ἔχων ἐπόμενον τῷ νοεῖν» (*Φίλητος*, 62a).

Ὁ «λόγος» εἴτε «λογισμός», λοιπόν, ὡς κάτι κατ' ἐξοχὴν οἰκεῖο τοῦ ἀνθρώπου, ἐξαρτημένο κάπως καὶ ἀπὸ τὴ βούλησή του καὶ συνυφασμένο ἐξ ἄλλου μὲ τὴν πνευματικὴ του ὀριμότητα, ὡς αὐθεντικὸ ἄρα στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας του, ὑπέχει συχνὰ καὶ τὶς ὅποιες συνέπειες τῶν ἀτελειῶν¹⁸ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἰδιαίτερα τὸ

18. Πρβλ. Καρτεσιού, *Meditationes de prima philosophia*, 1641, (*Meditatio IV* § 8).

σύμφυτο με την άσκηση τῆς ἐλευθερίας ἐνδεχόμενο τῆς ἀποτυχίας. Δηλαδή, ἐπιτελοῦνται οἱ κρίσεις με χρήση τῆς μὴ ἀναγώγιμης σὲ τίποτε ἄλλο εἰδικῆς πνευματικῆς ικανότητας γιὰ διαίσθηση, ἄρα καὶ σύλληψη, τοῦ ὑφιστάμενου δυνάμει λογικοῦ δεσμοῦ τῶν συνδετέων μεταξύ τους πρὸς σύσταση τῆς κρίσεως νοημάτων. Καὶ ἀνάλογα ἰσχύουν γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τοῦ συλλογισμοῦ. Τὴν πηγαία ὅμως αὐτὴ πνευματικὴ ικανότητα πρὸς εὐθυκρισία, ἔκγονη καὶ τελεστικὴ τῆς ἐλευθερίας, δὲν διαθέτει πάντοτε ὁ ἄνθρωπος σὲ ἰκανὸ βαθμό. Καὶ αὐτὴ προπάντων εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λαθῶν στὴ σύσταση τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν.

Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ικανότητος πρὸς εὐθυκρισία ἐκδηλώνεται συχνότερα, καὶ τὰ ἔκγονά της λάθη στὴ σύσταση τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν εἶναι πιθανότερα, ὅσο τὰ προκείμενα πρὸς λογικὴ σύνδεση νοήματα εἶναι τυχὸν ἀφηρημένα καὶ περίπλοκα εἴτε εἶναι κάπως ὅμοια μεταξύ τους. Ἡ νοημοσύνη τῶν ἀνθρώπων ἐπαρκεῖ γιὰ τὰ συγκεκριμένα καὶ τὰ ἀπλᾶ, καί, μόνον ὅταν καὶ ἂν ἀποκτήσει ὠριμότητα, ἐπαρκεῖ ἐπίσης γιὰ τὰ ἀφηρημένα καὶ τὰ περίπλοκα. Ἐξ ἄλλου, ὅσο ἡ νοημοσύνη δὲν ἔχει ὀξυδέρκεια ὑψηλοῦ βαθμοῦ, ἔντονος εἶναι ὁ κίνδυνος λάθους τῶν κρίσεων ἀντίκρυ σὲ νοήματα μεταξύ τους ὅμοια, δηλαδή ἀπὸ οἷονεὶ διανοητικὴ μυωπία νὰ ἐκληφθοῦν τὰ ὅμοια ὡς ταυτά. Μνημονεύσαμε ἤδη τὴν εἰδοποίηση τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὸν κίνδυνο λάθους ἀπὸ «τάς ὁμοιότητας».

Ἐπίσης, αἰτία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λαθῶν στὴ σύσταση τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν εἶναι ἡ ἄμετρη ἐμπιστοσύνη στὶς λέξεις¹⁹, σὰν νὰ ταυτίζονται με τὰ πράγματα ἢ τὰ γεγονότα, καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀγνόηση τῆς μεταξύ τῶν σημαινομένων διαφορᾶς σὲ περιπτώσεις ὁμωνυμίας.

Πρὸς ἀπόκρουση τῶν κινδύνων γιὰ πρόκυψη λαθῶν τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν, καὶ σύνδρομα πρὸς ἐξουδετέρωση τῆς ὅποιας ἀνεπάρκειας τῆς ικανότητος γιὰ εὐθυκρισία, ἐπινοήθηκαν ἀρχαίῳθεν, εἴτε ἀνακαλύφθηκαν ἔστω, καὶ οἷονεὶ θεσπίσθηκαν, ἀπὸ φιλοσόφους, κάποιοι κανόνες γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τῶν κρίσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν, ἐνσωματωμένοι σὲ ὅ,τι ὀνομάζεται με τὴν πολὺ γνώριμη καὶ στὴν ἐποχὴ μας λέξη «μέθοδος», καὶ ὑπαγόμενοι στὸν κλάδο τῆς φιλοσοφίας, τὸν ὀνομασμένο με τὴν ἑνδοξὴ ἔκτοτε λέξη Λογικὴ, πρωτόχρηστη ἀπὸ τὸν Ξενοκράτη, δεύτερο διάδοχο τοῦ Πλάτωνος. Ἐκφραστικώτατος εἶναι ὁ τίτλος τοῦ νεανικοῦ ἔργου τοῦ Descartes «Regulae ad directionem ingenii», ἀλλὰ καὶ ὁ τίτλος τοῦ κλασσικοῦ ἔργου του «Discours de la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences».

19. Πρβλ. Καρτεσίου, Principia Philosophiae, § 74.

Ἡ ἀξία τῶν κανόνων αὐτῶν, ἐπιτευγμάτων διαισθητικῆς φαντασίας φιλοσόφων, δοκιμάζεται ἀπὸ τὴν πολυχρόνια ἐφαρμογὴ τους καὶ φέρει, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει, τὴν ἐπικυρωτικὴ σφραγίδα τῶν αἰώνων τῆς Ἱστορίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀνυπέρβλητη ἔκτοτε, παρὰ τίς ὅποιες τάσεις γιὰ συγκρότηση νεωτερικῆς Λογικῆς διαφόρων τύπων, μὲ παρακίνηση ἀπὸ τὸν μαθηματικὸν ἰδιαίτερα λογισμό.

Ἐξ ἄλλου, καὶ οἱ κανόνες τῆς Λογικῆς δὲν ἀποτελοῦν πανάκεια, ἐξαφανιστικὴ τοῦ λάθους. Παρὰ τὴν πρόθεση γιὰ τήρησή τους ἐμφιλοχωροῦν κάποτε λάθη σὲ κρίσεις καὶ συλλογισμούς. Εἶναι δηλαδὴ καὶ οἱ κανόνες λογικῆς ἀπλῶς βοηθήματα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν λαθῶν. Γιὰ νὰ τηρηθοῦν καὶ αὐτοὶ σὲ κάθε περίπτωσι, χρειάζεται, ὀλιγώτερο ἔστω, νὰ ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὴ μὴ ἀναγώγιμη σὲ τίποτε ἄλλο πνευματικὴ δύναμη τῆς εὐθυκρισίας. Συμβαίνει ὅμως ἡ πνευματικὴ αὐτὴ δύναμη νὰ μὴ ἐνυπάρχει στὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου αὐτόδοτη ἕως τὸν βαθμὸ τῆς ἐπάρκειας, ἀλλὰ νὰ κατακτᾶται μᾶλλον βαθμιαῖα, δηλαδὴ νὰ ἐπαυξάνεται καὶ νὰ ὀξύνεται μὲ τὴ μελέτη ἀκριβῶς καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ τήρησι τῶν κανόνων τῆς λογικῆς. Αὐτὸ ἐπιχειρεῖται ἄλλωστε μὲ τὴ λεγόμενη ἐκπαίδευση. Χρειάζεται ὅμως ἡ ἐκπαίδευση ὄχι μόνον ἄρτια μάθησι τῶν κανόνων, ἀλλὰ καὶ πρόσφορη ἐξάσκηση μὲ τὴν ἐπίμονη τήρησή τους. Ἡ μέθοδος, βοηθητικὴ γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῶν λαθῶν καὶ τὴν ἐποικοδομητικὴ πρόβασι τοῦ ἐπιστημονικοῦ λογισμοῦ, δὲν μαθαίνεται ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ προσφύεται κάπως στὸν πνευματικὸν ὀργανισμό τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐξάσκηση, ὥστε νὰ διαπλασθεῖ «ἐξίς» τῆς διάνοιας πρὸς δίχως λάθη λογισμόν, εὐρετικὸν τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἄσκηση τῆς διάνοιας στὸν μαθηματικὸν ἰδιαίτερα λογισμό, κατὰ πρόσφορη μέθοδο, ἔχει ἐξαρθεῖ ἀρχαιόθεν²⁰ ὥς πολὺ γόνιμη συμβολὴ γιὰ ν' ἀποκτήσῃ ὁ ἄνθρωπος «ἐξίς» πρὸς εὐμέθοδο καὶ πέραν τοῦ μαθηματικοῦ διαλογισμό. Ἐπανειλημμένα ἐπιχειρήθηκε ταξινόμηση τῶν διάφορων τύπων λαθῶν στὸν συλλογισμό, ἀλλὰ ἐξαντλητικὸς πινάκας τους παραμένει ἀνέφικτος. Ἀς ἀρκεσθοῦμε νὰ παραπέμψομε στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους *Σοφιστικοὶ Ἐλεγχοὶ* 165a 48b19 καὶ 177a33-b26, *Ρητορικὴ* 1400b34-1402a28 καὶ *Ἀναλυτικὰ Πρότερα* 57b18 - 58a35 καὶ 65b28 - 67 b 26.

* * *

Τὸ πραξιακὸν λάθος ἐνδέχεται νὰ συμβεῖ καὶ ὡς πρὸς τὸ δέον καὶ ὡς πρὸς τὸ δυνατόν, δηλαδὴ καὶ στὶς δύο ἐπάλληλες φάσεις τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ, ἐπίσης

20. Βλ. Πλάτωνος *Πολιτεία* 527de.

ὅμως καὶ σὲ ἀνώτατη βαθμίδα του, δηλαδή στὴ λήψη ἀποφάσεων ἠθικῆς ἢ καὶ πολιτικῆς, καὶ σὲ ὑποδεέστερη βαθμίδα του, δηλαδή σὲ ἀντιμετώπιση θεμάτων γενικὰ τεχνικῆς. Καὶ ὑπάρχει διαφορισμὸς τοῦ λάθους ὡς πρὸς τὴ σύστασή του, καὶ ὡς πρὸς τὶς συνέπειές του, ἀνὰ τὰ διάφορα εἶδη πράξεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλο π.χ. εἶναι τὸ λάθος στὴν πολιτικὴ ἀπόφαση καὶ ἄλλο τὸ λάθος στὸ σχέδιο κατασκευῆς ἢ στὴν ἱατρικὴ δράση. Πάντοτε ὅμως τὸ πραξιακὸ λάθος ἐπέρχεται εἴτε ἀπὸ μὴ ἐπίγνωση τοῦ δυνατοῦ καὶ συνακόλουθῆ της μὴ ὀρθῇ σύλληψι τοῦ δέοντος²¹ εἴτε ἀπλῶς ἀπὸ μὴ ὀρθῇ σύλληψι τοῦ δέοντος παρὰ τὴν ἐπίγνωση τῶν προκείμενων δυνατοτήτων. Ἐξ ἄλλου, ἐνδέχεται νὰ συμβοῦν λάθη καὶ μὲ παραλείψεις, δηλαδή ἀθετήσεις δέοντος σὲ θέμα ἠθικῆς, πολιτικῆς, τεχνικῆς²².

Ὡς πρὸς τὴν ἐπίγνωση ἢ μὴ τῶν προκείμενων δυνατοτήτων, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀρθῇ ἢ μὴ ὀρθῇ σύλληψι τοῦ δέοντος, κρίσιμος παράγων εἶναι ἰδιαίτερα ὁ «καιρός», δηλαδή ὁ κατάλληλος χρόνος. Ἀπόφαση ὡς πρὸς τὸ πρακτέον ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὀρθὴ γιὰ τὴ χρονικὴ στιγμή Α καὶ σφαλὲρ γιὰ τὴ χρονικὴ στιγμή Β.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν τονίσει τὴν ἀξία τοῦ «καιροῦ». Ὁ Πιττακὸς συνηστοῦσε «καιρὸν γνῶναι», ὁ Ἱπποκράτης ἐπισήμαινε «ὁ δὲ καιρὸς ὀξύς», καὶ ὁ Πλάτων διακήρυχνε τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ «καιροῦ» στὰ «ἀνθρώπινα» (*Νόμοι* 709 b c· πρβλ. *Φίληβος* 66a, *Πολιτεία* 370b, *Φαῖδρος* 272a, *Πολιτικός* 284e, *Ἐπιστολὴ Ζ'* 326a, 327e). Ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Ἡσίοδος ἤδη παρακινοῦσε «μέτρα φυλάττεσθαι, καιρὸς δ' ἐπὶ πᾶσιν ἄριστος» (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 694).

Λάθη λοιπὸν στὶς πράξεις ἐπισυμβαίνουν ἀπὸ ἀθέτηση τοῦ «καιροῦ»²³, ἀλλὰ καὶ τοῦ «μέτρου». Ἀκαιρες καὶ ἄμετρες ἐνέργειες ἐπιφέρουν πραξιακὰ λάθη, καθὼς ἐνέχουν ἀγνόηση τῆς ἀνυπαρξίας στὴν κρίσιμη χρονικὴ στιγμή τῶν γιὰ τὸ δέον προϋποτιθέμενων δυνατοτήτων ἢ καὶ ἀναγκῶν, ὑφιστάμενων σὲ ἄλλη χρονικὴ στιγμή, εἴτε καθὼς ἀποτελοῦν ὑπερβασίαι τῶν ὀρίων τῶν ὑφιστάμενων δυνατοτήτων ἢ καὶ τῆς ἄλλης πλὴν τῶν δυνατοτήτων ὑποδομῆς τοῦ δέοντος. Ἀγνόηση τῆς ἀνυπαρξίας αὐτῆς δυνατοτήτων, προέρχεται ἀπὸ μὴ ἐγρήγορση τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ἀλλὰ ἐπανάπαυσή του σὲ ὅ,τι ἄπαξ ἔχει διαπιστωθεῖ: ὅπως, ὅταν προπάντων πράξῃ ἀποφασισμένη ἐπιτελεῖται μὲ κρίσιμη καθυστέρηση ἐξαιτίας δισταγμῶν ἢ μάταιης ἀνα-

21. Γιὰ τὴ σχέση δέοντος καὶ δυνατοῦ, βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 21-24.

22. Γιὰ τὴ σχέση τῆς τεχνικῆς πρὸς τὴν ἠθικὴ, βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000², σ. 33-35 καὶ *Μελετήματα Φιλοσοφίας* III, 1982, σ. 130-141.

23. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 71-73.

μονῆς. Τῆς ὑπερβασίας ὡς πρὸς τὴν σύλληψη τοῦ δέοντος ἢ καὶ τῶν συστοίχων του δυνατοτήτων αἰτία εἶναι εἴτε ὁ ἐπηρεασμὸς καὶ σὲ κάποιον βαθμὸν παραμερισμὸς τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ στὴ συνείδηση πιέσεων τῆς ἀ-λογικῆς ψυχορρησίας εἴτε ἡ ἀποτυχία τοῦ ἴδιου τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ²⁴ στὴ σύλληψη τοῦ δυνατοῦ ἢ τοῦ δέοντος, κάτι πολὺ πιθανό, ἂν τυχὸν τὰ προκείμενα στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας εἶναι περίπλοκα εἴτε πρωτόφαντα.

Ἐχουν ἐπινοηθεῖ καὶ θεσπισθεῖ, πρὸς διενέργεια ὀρθῆ τῶν πράξεων καὶ ἀποφυγῇ τῶν πραξιακῶν λαθῶν, ποικίλοι κανόνες πρακτικῆς, συστατικοὶ ἀντίστοιχων μεθόδων. Ἡ συμβολὴ τους εἶναι πολύτιμη, ὡς πρὸς τὶς ὑποδεέστερες ἰδιαίτερα βαθμίδες τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ, ὅποιες καὶ ὅσο ἀντιστοιχοῦν σὲ τυποποιημένη κάπως συμπεριφορά. Τέτοιους κανόνες περιέχουν καὶ ἀντίστοιχες μεθόδους ἐκφράζουν οἱ ἄφθονοι στὴν ἐποχὴ μας κανονισμοὶ λειτουργίας ἐργαλείων καὶ μηχανημάτων, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων ομάδων, ἢ καὶ οἱ ὅποιοι Ὁδηγοὶ συμπεριφορᾶς. Καὶ τῶν κανόνων ὅμως αὐτῶν καὶ τῶν μεθόδων αὐτῶν ἡ συμβολὴ πρὸς ἀποφυγῇ λαθῶν στὶς πράξεις, ἔστω καὶ τὶς μᾶλλον τυποποιημένες, ὅπως οἱ χειρισμοὶ ἐργαλείων καὶ μηχανημάτων, προϋποθέτει ἀντίστοιχη πρακτικὴ νοημοσύνη καὶ τὴν ἀπαραίτητη πρὸς ἀπόκτησὴ τῆς ἐκπαίδευση ὡς μάθηση καὶ ἄσκηση. Ἐξ ἄλλου, τὸ λεγόμενο «ἀνθρώπινο λάθος» παραμένει ἐνδεχόμενο πάντοτε, ὅσο ἐξαίρετη ποιότητα καὶ ἂν ἔχουν οἱ κανονισμοὶ λειτουργίας ἐργαλείων καὶ μηχανημάτων, ἢ καὶ οἱ Ὁδηγοὶ ἀτομικῆς εἴτε κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, καὶ ὅσο καὶ ἂν ὑπάρχει ἐπιμελημένη ἐκπαίδευση γιὰ τὴν ἀκέραιη τήρησή τους.

Στὰ βιβλία μου «Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας» τοῦ 1996 καὶ «Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας» τοῦ 1983, ἔχω πραγματευθεῖ γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀξία τῆς πολιτικῆς, τὶς σύμφυτες μὲ αὐτὴν μεγάλες δυσχέρειες καὶ τὴν σπουδαιότατη ἀποστολὴ τῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν πολιτισμό, καὶ συνακόλουθα καὶ γιὰ τὰ εἶδη καὶ τὶς συνέπειες τῶν πολιτικῶν σφαλμάτων. Ὑπενθυμίζω τώρα ὀλίγα.

Κύριος σκοπὸς τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ ἐμπέδωση τῶν ὅρων τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εἶ ζῆν» τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑποκείμενης στὴν ἀποστολὴ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπίτευξη ὅμως τοῦ ὕπατου αὐτοῦ σκοποῦ χρειάζεται δράση πολυσύνθετη, μάλιστα καὶ προσαρμοσμένη στὴν καθημερινότητα καὶ προγραμματισμένη μακρόπνοα. Καὶ ἡ πολυσύνθετη αὐτὴ δράση κατορθώνεται μὲ συνδιανόηση τῶν ἀξιῶν, ὑπερβατικῶν εἴτε ἱστορικὰ θεσπισμένων, καὶ τῶν ἀναγκῶν ἢ καὶ τῶν κινδύνων τῶν ἀνθρώπων

24. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000³, σ. 39.

και τῶν ἀντίστοιχων στήν πραγματικότητα δυνατοτήτων, καί με διάγνωση ἄρα τῶν καταστάσεων καί τάσεων τῆς κοινωνίας καί τῆς γύρω της Φύσεως, τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς ὅρους τοῦ «ζῆν» καί τοῦ «εὔ ζῆν» τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καί με πρόβλεψη καί συνεκτίμηση τῶν ἐνδεχόμενων ἐπισυνεπειῶν καί παρασυνεπειῶν τῶν ἀποφασιστέων ἐνεργειῶν εἴτε μὴ ἐνεργειῶν, καθὼς καί με ὀρθή ἐπιλογή τῆς πρόσφορης στιγμῆς γιὰ κάθε κρίσιμη ἐνέργεια. Ἀέναςος, λοιπόν, καί συχνὰ ἐναγώνιος εἶναι γιὰ τὴ λήψη τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων ὁ προβληματισμός καί ὡς πρὸς τὸ δέον καί ὡς πρὸς τὸ δυνατόν.

Δὲν εἶναι ἄρα ἡ πολιτικὴ ἀπλῶς «τέχνη τοῦ δυνατοῦ», ὅπως ἐπιπόλαια συχνὰ λέγεται, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Bismarck. Ἡ ρήση αὕτη ἔχει μόλις ρητορικὴ σημασία. Τονίζεται, δηλαδή, με αὐτὴν, ὅτι χρειάζεται ἡ βάσανος τῶν πολιτικῶν ὁραματισμῶν καί ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς δυνατότητας νὰ ἐκπληρωθοῦν. Ἡ πολιτικὴ ἐνέχει διαλογισμόν ὅχι ἀποκλειστικὰ «τοῦ δυνατοῦ», ἀλλὰ «καί τοῦ δυνατοῦ», καθὼς πάντοτε καί τοῦ δέοντος. Ἄλλωστε, ὁ περιορισμός τῆς πολιτικῆς στήν εὔρεση ἀπλῶς τοῦ δυνατοῦ ἀποτελεῖ ὅχι ἀπλῶς θλιβερό ὑποβιβασμό της²⁵, ἀλλὰ καί ἀνοικονόμητο παραλογισμό ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πραξιολογίας. Τὸ δυνατόν ὡς ἔννοια τῆς πραξιολογικῆς δὲν ἔχει αὐτοτέλεια. Τὸ πραξιολογικὰ δυνατόν εἶναι συναρτημένο πάντοτε με ὀρισμένο δέον, καθὼς σημαίνει δυνατότητα γιὰ πραγμάτωση ὀρισμένου δέοντος. Δὲν ὑπάρχει κἂν γιὰ τὴν πράξη πρόβλημα δυνατοῦ, δίχως προϋπόθεση ὀρισμένου δέοντος. Με προϋπόθεση ἄλλου δέοντος ἡ ζήτηση κατευθύνεται πρὸς ἄλλο πλέγμα δυνατοτήτων.

Ἡ πολιτικὴ, λοιπόν, ὡς διαλογισμός καί τοῦ δέοντος καί τοῦ δυνατοῦ, ἀντίκρου στὸ πολλαπλὰ σύνθετο πρόβλημά της, ἀλλὰ καί ὡς ἐκτέλεση τῶν ἐκγονων τοῦ διαλογισμοῦ της ἀποφάσεων, ἔχει νὰ υπερνικήσει κάθε στιγμὴ δυσχέρειες μέγιστες, καί χρειάζεται ἄρα λειτουργοὺς με πνευματικὴ ρώμη ἐξαίρετη, ἀλλὰ καί με ἡθικὴ ἀντοχὴ ἔξοχη. Οἱ μέγιστες αὐτὲς δυσχέρειες ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν πολυπλοκία πρώτιστα ἢ καί τὴν ἀντιφατικὴ συχνὰ σύνθεση τοῦ ἐκάστοτε πολιτικοῦ προβλήματος, ἐπιτείνονται ὅμως καί ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων δέσμευση τοῦ ἐπιφορτισμένου με τὴν ἐπίλυσή του φορέα πολιτικῆς ἐξουσίας νὰ ἐξασφαλίζει τὴ συναίνεση τῶν πολιτικῶν του συνεργατῶν, καθὼς καί τοῦ πλῆθους τῶν πολιτῶν, ἢ καί ὁμάδων ἀπλῶς ἐργαζομένων, καί ἄρα ἐνδεχομένων ἀπεργῶν, ἀλλὰ καί νὰ μὴ διακυβεύει τὴν παραμονὴν στήν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ προσώπου του ἢ καί τοῦ οἰκείου του κόμματος. Καί εἶναι ἡ ἔνταση τῶν δυσχερειῶν αὐξημένη στήν ἐποχὴ μας. Ὅρισμένα

25. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, 1983⁴, σ. 18-21.

πολιτικά προβλήματα δὲν προσφέρονται γιὰ ἐπίλυση ἀπὸ μόνη τὴν κυβέρνησις τοῦ κάθε κράτους, ἀλλὰ χρειάζονται ἀντιμετώπιση ἀπὸ ὑπερκρατική ἐξουσία εἴτε μὲ πολυκρατική συνεργασία. Καὶ ὑπάρχουν μὲν καὶ τάσεις πρὸς συμπράξεις ἢ καὶ σχεδὸν συνενώσεις κρατῶν, μειωτικὲς τῆς κυριαρχίας τους, ἀλλὰ μένει ἀκέραια ὑπεύθυνον τὸ κάθε κράτος γιὰ τὴν ὑπηρετήσιν τῶν κατοίκων τῆς χώρας του καὶ γιὰ τὴ διαφύλαξιν τοῦ ἐδάφους τῆς καὶ συντήρησίν του σὲ λειτουργικότητα ὁμαλή ἢ καὶ γιὰ τὴ διαχείρισιν κάπως τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν δυνάμεων τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ταυτὸχρονα ὑπάρχει πάντοτε γιὰ τὴν πολιτικὴν κάθε κράτους, πέραν τοῦ ἐνδεχόμενου συνεργασίας, ὁ συναγωνισμὸς εἴτε ἀνταγωνισμὸς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἄλλων κρατῶν, κάποτε μάλιστα μὲ ὀξύτητα ἕως τὸν κίνδυνον γιὰ ἐκσπασιν πολέμου. Ἀλλὰ καὶ συμβαίνει κάποτε νὰ συσκοτίζουσιν τὶς συνειδήσεις τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, καὶ νὰ ἀχρηστεύουσιν τὴν ὅποιαν τους πολιτικὴν εὐθυκρισίαν, προκαταλήψεις ἐθνικοῦ γοήτρου, εἴτε κομματικοῦ ἀπλῶς συμφέροντος, ἄμετρη καὶ ἄκαιρη προσωπικὴ φιλοτιμία²⁶, ἐπιρροὴ ἀδελφῶν φίλων καὶ συγγενῶν καὶ ὅ,τι ἄλλο παρόμοιον. Καὶ ἡ συνέπεια εἶναι ὀλέθρια, ὅταν ἰδιαίτερα σὲ κρίσιμες ὥρες ἡ ἐπικράτησις τῶν ὑπαγορεύσεων ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἐπενεργεῖ, ὥστε νὰ παραμερισθοῦν καίρια αἰτήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὅπως στὴν ἐλληνικὴν πολιτικὴν π.χ. τὸν Νοέμβριον τοῦ 1920, μὲ συνέπεια τὴν καταστροφὴν τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀντίκρου, λοιπόν, στὸν πολιτικὸν αὐτὸν κυκλῶνα καὶ ἡ διάγνωση τοῦ δυνατοῦ καὶ ἡ σύλληψις τοῦ δέοντος πρὸς ἐπίλυση τοῦ ἐκάστοτε προβλήματος ἐμπεριέχουσιν παγίδες γιὰ τὸν λειτουργὸν τῆς πολιτικῆς, ὑποκείμενον ἀέναον ὡς πρὸς τὶς ὅποιες ἀποφάσεις του σὲ κίνδυνον κρίσιμου σφάλματος περὶ τὸ δυνατόν ἢ περὶ τὸ δέον.

Ἡ Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος γέμει ἀπὸ σφάλματα πολιτικά, ἐλαφρότερα ἢ βαρύτερα. Οἱ πόλεμοι, ἐνδημικοὶ σχεδὸν γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ἀλλὰ ὅχι ἀνύπαρκτοι καὶ μέχρι σήμερα, εἶναι ἀπότοκοι τεράστιων πολιτικῶν σφαλμάτων, διαπραγμένων ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τοῦ ἐνὸς τῶν ἐμπολέμων τουλάχιστον, ἀλλὰ κάποτε καὶ σωρείας πολιτικῶν σφαλμάτων μὲ πράξεις εἴτε παραλείψεις πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἐμπολέμους²⁷. Καὶ ἄλλα ὅμως βαρύτατα σφάλματα πολιτικῆς, στὴν ἀντιμετώπισιν δηλαδὴ προβλημάτων ὅχι ἀπλῶς ἀποφυγῆς τοῦ πολέμου, ἀλλὰ ρυθμιστικῆς παρεμβολῆς στὴν οἰκονομία, στὴ δημογραφίαν καὶ στὴ χωροταξίαν, στὸν χειρισμὸν δυνάμεων τοῦ πολιτισμοῦ, στὴν παιδείαν καὶ ἄλλοι, χαρακτηρίζουσιν τὴν Ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, μὲ τὶς βλαπτικώτατες, καὶ συχνὰ τραγικῆς, συνέπειάς τους γιὰ τὴ ζωὴ μυριάδων ἀνθρώπων.

26. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας*, 1996, σ. 80-81.

27. Βλ. ὅπ. ἀν., σ. 92-93.

Ἡ πολιτική λοιπόν, ἐνῶ ἔχει τὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ νὰ ἐλέγχει καὶ νὰ κατευθύνει τὶς δυνάμεις τῆς κοινωνίας χάριν τοῦ «εὖ ζῆν» τῶν ἀνθρώπων, ἢ καὶ τῆς εὐεξίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀποτελεῖ ὅμως ἔδαφος ἰδιαίτερα εὐφορο γιὰ τὴ βλάστηση μεγάλων καὶ βαρύτατων σφαλμάτων, διαπράξιμων καὶ ἀπὸ μεγαλοεργοῦς πολιτικούς.

Στὰ βιβλία μου «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» τοῦ 1954 (2000²) καὶ «Μελετήματα Φιλοσοφίας» τοῦ 1978, ἀναλύω τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, ὅπως ἀνεκτόπιστο ὑπάρχει γιὰ κάθε στιγμὴ ἐπικείμενη τοῦ ὑπαρξιακοῦ χρόνου τοῦ ἀνθρώπου, καί, συνακλόουθα, καθορίζω ἔμμεσα πῶς καὶ ποῦ ἐπισυμβαίνει τὸ λάθος στὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου. Περιορίζομαι τώρα σὲ ὀλίγα.

Βοηθεῖ στὴν ἀποφυγὴ τῶν ἠθικῶν σφαλμάτων ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ, δηλαδὴ σύνολο κανόνων ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, θεσπισμένων βαθμιαῖα στὴν κοινωνία. Καὶ εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ πολύτιμη καὶ ἀναντικατάστατη γιὰ τὴν ἐπιβίωση, τὴ διάπλαση καὶ τὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Ἐνδέχεται ὅμως νὰ ὑπάρχει σφάλμα στὴ δεοντολογία, ἤδη, τὴ συστατικὴ τῶν κανόνων τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς. Ἐξ ἄλλου, συμβαίνει συχνὰ καὶ νὰ μὴ ἐπαρκοῦν οἱ κανόνες τῆς, ἀντίκρου προπάντων σὲ περιστάσεις ἰδιόμορφες. Στὴν προσωπικὴ, λοιπόν, ἀντιμετώπιση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἐνδέχεται ὁ ἄνθρωπος νὰ διαπράξει σφάλμα, βαρύτερο ἢ ἐλαφρότερο. Τὸ ἠθικὸ σφάλμα, ὑπενθυμίζω, ἐνέχει τὶς ἐξῆς δύο ἀποτυχίες: ἢ τὸν καθορισμὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀντὶ ἄξιου μὴ ἄξιου τρόπου συμπεριφορᾶς του, ἢ τὴ μὴ αὐτεπιβολὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ μὴ τηρεῖται ὁ ἀπὸ τὸν ἴδιο καθορισμένος ἄξιος τρόπος συμπεριφορᾶς του.

Πρώτῃ αἰτία, λοιπόν, ἠθικοῦ σφάλματος εἶναι ἡ μὴ πανεπάρκεια τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἀποκαλυπτικὴ αἰσθαντικότητα γιὰ τὶς ἀξίες καὶ σὲ ἱκανότητα διαγνωστικὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες εἴτε σὲ ἀνακαλυπτικὴ διορατικότητα γιὰ τὶς ἀντίστοιχες προκείμενες δυνατότητες, ἢ καὶ σὲ προβλεπτικότητα γιὰ τὶς ἐπισυνέπειες καὶ παρασυνέπειες τῆς συμπεριφορᾶς του, καθὼς αὕτῃ διασταυρῶνεται προπάντων μὲ τὶς συνέπειες μελλοντικῆς συμπεριφορᾶς κάποιων ἄλλων ἀνθρώπων. Δεύτερῃ αἰτία ἠθικοῦ σφάλματος εἶναι ἡ συγκρότηση τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὅχι ἀπλῶς ἀπὸ καθαρὸ πρακτικὸ λογισμό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀ-λογικὰς ψυχικὰς διαθέσεις, ὅπως ἐκσπάσεις ὀργῆς, μίσση, φθόνους, φόβους, σφοδροὺς πόθους, καὶ ἄλλα πάθη, σὲ ἀνταγωνισμὸ ἐξ ἄλλου μεταξὺ τους καὶ πρὸς τὸν πρακτικὸ λογισμό. Μάλιστα, ὡς παρεκτρεπτικὴς τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ πρὸς τὸ ἠθικὸ σφάλμα τάσεις ἀ-λογικὰς ἐπιδρῶν στὸν ἄνθρωπο κάποτε καὶ συναισθηματικὰ ἠθικά, συστατικὰ εὐγένειάς του, ὅπως ἡ φιλοτιμία καὶ ἡ αἰδημοσύνη, ὅταν λειτουργοῦν ἄμετρα ἢ ἀκαιρα.

Ἐκφραση ἐπιγραμματικὴ τῶν ἀπότοκων τῆς μὴ προβλεπτικότητος ἐπισυνε-

πειῶν καὶ παρασυνεπειῶν τῆς συμπεριφορᾶς εἶναι ἡ ρήση τοῦ Σόλωνος «εὖ ἔρδειν πειρώμενος, οὐ προνοήσας, ἐς μεγάλην ἄτην καὶ χαλεπὴν ἔπεσεν». Ἐκφραση ἀκραία τῆς ἐπιβολῆς ὀλέθριου πάθους στὴ συμπεριφορά, μὲ παραμερισμὸ τοῦ ἠθικοῦ λογι-σμοῦ, ἐνέχουν οἱ δύο στίχοι τοῦ Εὐριπίδου, ὅπου ἡ Μήδεια φέρεται νὰ λέγει: «καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακὰ, θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων» (Μήδεια 1078-1079).

Οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδου ἐκφράζουν ἀκραία παθολογικὴ περίπτωση. Τοῦ Σό-λωνος ὅμως οἱ στίχοι ἐκφράζουν τὴ βαριὰ συνέπεια τῆς ἀπρονοησίας ψυχικὰ ὀμαλοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἠθικοῦ σφάλματος καὶ τῶν δύο τύπων θεσπίσθηκε ἀρχαίῳθεν καὶ συμβάλλει ὡς κάποιο βαθμὸς ἡ ἠθικὴ ἀγωγή, μὲ σκοπὸ τὴν προαγωγή τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρὸς τὴ σωφροσύνη καὶ πρὸς τὴ φρόνηση. Καὶ τῆς σωφροσύνης ἡ ἐπίτευξη παραμένει ἐλλειμματικὴ πάντοτε. Ἀλλὰ προπάντων ἡ φρόνηση δὲν προσ-φέρεται γιὰ ἐντελέστατὴ ἀπόκτησὴ της.

Γεραίρεται ἡ φρόνηση ἀπὸ τοὺς αἰσιόδοξους φιλοσόφους γιὰ τὴ μεγαλοδυναμία της πρὸς ὀρθὸν καθορισμὸ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, καὶ πρὸς ἐκτοπισμὸ ἢ ἔστω περιορισμὸ τῶν πραξιακῶν λαθῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε καὶ ἡ παρεμβολὴ τῆς λεγόμενης τύχης στὴ ζωὴ του νὰ ἐκτιμᾶται ὡς ἐλάχιστη. Καί, ὑπεθυμίζω, ἡ παρεμ-βολὴ τῆς τύχης ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ ὅρια καὶ πέρα τῆς ἀνθρώπινης προβλεπτικότητας, καὶ τῆς ἱκανότητας ἄρα τοῦ ἀνθρώπου νὰ προκαθορίξει τὴ βιοτελεστικὴ συμπερι-φορά του. Πολὺ ἐκφραστικὸ εἶναι τὸ χωρίο ἔργου τοῦ Δημοκρίτου: «ἄνθρωποι τύχης εἰδῶλον ἐπλάσαντο, πρόφασιν ἰδίης ἀβουλίας· βαιὰ μὲν φρονήσει τύχη μά-χεται, τὰ δὲ πλεῖστα ἐν βίῳ εὐξύνετος ὀξυδερκεῖη κατιθύνει» (B 119). Δηλαδή, μόνις γιὰ ὀλίγα («βαιὰ») παραδέχεται ὁ Δημόκριτος ἀντιμαχίαν τῆς τύχης πρὸς τὴ φρόνηση, ἐνῶ γιὰ τὰ «πλεῖστα» πιστεύει στὴν ἐπάρκεια τῆς συνδυασμένης μὲ σύνε-ση διορατικότητάς.

Ὁ Ἡσίοδος πρεσβεύει ἐπίσης τὴν ἐμπιστοσύνη στὴ φρόνηση, ἀλλὰ καὶ προνοεῖ γιὰ τὶς περιπτώσεις ἀνθρώπων στερημένων ἀπὸ φρόνηση καὶ ὑπαγορεύει σ' αὐτοὺς καθήκον ἀναδοχῆς τῆς γνώμης ὅσων ἔχουν φρόνηση. Διακρίνει ὁ σοφὸς ποιητὴς δύο τύπους ἐναρέτων ἀνθρώπων, δηλαδὴ τὸν ἱκανὸ πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς ζωῆς του καὶ τὸν πρόθυμο γιὰ ἑτεροκαθορισμὸ τῆς ζωῆς του ἀπὸ τὸν ἱκανὸ πρὸς καθορι-σμὸ τοῦ πρακτέου. «Οὗτος μὲν πανάριστος ὃς αὐτὸς πάντα νοήσῃ..., ἐσθλὸς δ' αὖ κακῆϊνος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται» (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 293, 295).

Ἡ θεωρία τῶν ἠθικῶν σφαλμάτων, καὶ μάλιστα ἡ κατὰ προέκτασὴ της θεωρία τῶν κατὰ ἐννοιολογία νομικῇ ἀδικημάτων, ἐνέχει ἀπὸ αἰώνων ἥδη σημαντικώτατες

διακρίσεις μεταξύ τῶν ἀπὸ δόλο ἀδικημάτων καὶ τῶν ἀπὸ ἀμέλεια συγγνωστῇ εἴτε ἀσύγγνωστη. Δὲν χρειάζεται ἄρα τώρα νὰ πραγματευθοῦμε γι' αὐτές, ὅσο καὶ ἂν εἶναι δελεαστικὴ πάντοτε ἡ προσφυγὴ στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐξ ἄλλου, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὰ νομικὰ σφάλματα, δηλαδὴ τὰ λάθη στὴν ἐρμηνεία καὶ τήρηση τῶν κανόνων δικαίου.

Ἡθικὰ σφάλματα συμβαίνουν ὅχι μόνο μὲ πράξεις, ἀλλὰ καὶ μὲ παραλείψεις²⁸, μάλιστα εἴτε συνειδητὲς εἴτε μὴ συνειδητὲς.

Συνειδητὲς εἶναι οἱ παραλείψεις, ὅταν εἴτε ἀπὸ αὐτοκαθορισμὸ εἴτε ἀπὸ ἑτεροκαθορισμὸ ὑπάρχει στὴ συνείδηση προβλημένη ὡς δέον ἡ πραγμάτωση ὀρισμένης ὑφιστάμενης δυνατότητας, καὶ ὅμως δὲν ἐπισυμβαίνει πράξη ἐπιτελεστικὴ τοῦ δέοντος αὐτοῦ, μετατρεπτικὴ δηλαδὴ τῆς δυνατότητας αὐτῆς σὲ νέο στοιχεῖο τῆς πραγματικότητας. Εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν γνώριμες ὡς συστατικὲς ἠθικοῦ σφάλματος παραλείψεις, συχνὰ μάλιστα μὲ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ σφάλματος καὶ ὡς ἀδικήματος, ὅταν εἶναι τὸ δέον καθορισμένο ἀπὸ κανόνα δικαίου.

Πολυπληθέστερες, καὶ ὅχι μόνο πολυπληθέστερες, εἶναι οἱ μὴ συνειδητὲς παραλείψεις. Ὁ ἄνθρωπος σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς του ἔχει γιὰ τὶς ἐπικείμενες στιγμὲς τῆς πλειστές, ἂν μὴ ἄπειρες, δυνατότητες συμπεριφορᾶς, προσφερόμενες ἀπὸ τὴν κατὰ ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς πραγματικότητά, χωρὶς ὅμως συνήθως νὰ ὑποπτεύεται καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μεγαλύτερου πλῆθους των. Περνάει ὁ χρόνος λοιπὸν καὶ οἱ δυνατότητες αὐτὲς χάνονται ὀριστικὰ στὸν καιάδα τοῦ παρελθόντος, ἔστω καὶ ἂν κάποιες μεταξύ τους ἦταν δυνατότητες μεγαλουργίας, καὶ σύνδρομης εὐδαιμονίας γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὡς πρὸς αὐτὲς ἰδιαιτέρως, οἱ παραλείψεις τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ αὐτῶν οἱ μὴ πραγματώσεις, ἀποτελοῦν ἠθικὰ του σφάλματα μεγαλοδιάστατα, καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀνεπίγνωστα. Ἡθικὸς ἥλιγγος ὅμως ἀνακύπτει γιὰ τὸν εὐαίσθητο ἄνθρωπο, ἂν ἐπιχειρήσει ν' ἀντιμετρηθεῖ πρὸς τὴν ἀπειρία τῶν ματαιωμένων δυνατοτήτων, καὶ συντελεσμένων παραλείψεων, στὴ ζωὴ του. Χρειάζεται ἄρα σωφροσύνη στὴν αὐτοκριτικὴ τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ του· ὥστε ὅχι ἀντιμέτρησή του πρὸς τὶς ἀπειροστὲς δυνάμεις διαστάσεις τοῦ βίου του, ἀλλὰ καὶ ὅχι ὅμως ἐπανάπαυσή του ἀπλῶς στὸν πολὺ στενὸ καὶ τυχαῖο βιοτικὸ του ὀρίζοντα.

28. Οἱ συστατικὲς ἠθικῶν σφαλμάτων παραλείψεις, εἴτε συνειδητὲς εἴτε ἀσυνειδητὲς, διαφέρουν ἀπὸ τὶς συστατικὲς ἀπλῶς τοῦ πρακτικοῦ διαλογισμοῦ, τὶς ἀναπόδραστα παρεπόμενες τῆς ἐκλογῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς προκείμενες δυνατότητες καὶ προαγωγῆς τῆς σὲ δέον. Βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 2000³, σ. 23.

Είναι ή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου νά ὑπέχει τόν κίνδυνο τοῦ λάθους, ὅπως καί νά τόν ἀντιμάχεται ὁλόψυχα. Ὁ κίνδυνος αὐτός εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο τὸ βαρὺ τίμημα τῆς διαφοριστικῆς του ἀπὸ τὰ ζῶα ἐλευθερίας²⁹, δηλαδή τῆς χειραφεσίας του ἀπὸ τὴ δυναστική στὴ ζωὴ του ἐπιβολὴ τοῦ ἐνστικτοῦ, συνεπαγόμενης τὴν ἀποστέρησή του ἀπὸ τὴ θησαυρισμένη στὸ ἐνστικτο βιοσυντηρητικὴ «σοφία». Καὶ πρέπει νά ἐγκαρτερεῖ ὁ ἄνθρωπος στὴ διττὴ πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ὀρθότητα σχέση του, ἄλλοτε θετική, μὲ τίς γνωσιακὲς εἴτε πραξιακὲς ἐπιτυχίες του, ἄλλοτε ἀρνητική, μὲ τὰ γνωσιακὰ εἴτε πραξιακὰ λάθη του. Ἀπὸ τὴ διττὴ αὐτὴ σχέση ἐκπηγάζει τὸ ὑπαρξιακὸ μεγαλεῖο του, ἰδιαίτερα ἐκδηλοῦντο στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, βαρὺν στίβο γιά τὴν δοκιμασία τῆς ἐλευθερίας του· καθὼς ἐκεῖ ἐλλοχεύουν οἱ σειρῆνες τοῦ πειρασμοῦ καὶ οἱ ἐρινύες τοῦ φόβου, ἀλλὰ καὶ χαίνει τὸ βάραθρο τοῦ λάθους γιά τόν ἴδιο τὸν λογιισμό. Δὲν ἔχει ὁ ἄνθρωπος αὐτόδοτὴ ἀγιότητα, ὥστε νά κινεῖται ἀλάθητα καὶ ἀπαρέγκλιτα πρὸς τὴν ὀρθοπραξία· ἔχει ὅμως τὴ δυνατότητα νά τείνει ἐπίμονα πρὸς τὴν ὀρθοπραξία· καὶ μὲ τὴν ἀνύψωση τῆς δυνατότητας αὐτῆς σὲ ἀποστολή, δηλαδή πάγιο διὰ βίου δέον, παύει νά εἶναι ὁ ἐκπτώτος ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν ἀξιῶν, ὁ κατὰ Ἐμπεδοκλῆ «φυγὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης», καὶ ὑπάρχει ὡς αὐτόθετος λαμπαδηφόρος τῆς ἀρετῆς καὶ βαδίζει μὲ σταθερὸ βῆμα ἐπάνω στὸ σαθερὸ ἔδαφος τῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς του. Ἀποτελεῖ τιμὴ του ὅτι δὲν εἶναι ἀλάθητος³⁰.

29. Βλ. C. Despotopoulos, *Études sur la liberté*, 1974, σ. 24.

30. Τονίζεται ἀπὸ τὸν Κικέρωνα τὸ ἐνδεχόμενο λάθους οἰουδήποτε ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἡ μὴ ἐμμονὴ τοῦ μὴ ἀνοήτου ἀνθρώπου στὸ λάθος (*Philippica*, Oratio 12, 2(5)...). Πρβλ. Quintilianus, *Declamationes maiores* 9, 12, 4, Seneca, *Controversiae* 4, decl. 3. Ὁ Ἱπποκράτης ἐκφράζει ἐγκαρτέρηση γιά τὰ μικρὰ λάθη τῶν ἱατρῶν, στερημένων τότε ἀπὸ τεχνικὰ μέσα γιά μετρήσεις ἀκριβείας: «κἂν ἐγὼ τοῦτον τὸν ἱητρὸν ἰσχυρῶς ἐπαινέοιμι τὸν σμικρὰ ἀμαρτάνοντα» (*Περὶ τῆς ἀρχαίας ἱητρικῆς* 41, 24-25).